

INTERMEDIARY SPACES IN FANTASY LITERATURE

Marius CONKAN, PhD Candidate, "Babeş-Bolyai" University of Cluj-Napoca

Abstract: Starting in the 60-70ies, British and American researchers have initiated a pertinent discourse that will legitimate and define fantasy literature. On the one hand, fantasy fictions were interpreted by using methods applied in the study of mainstream literature (especially realist one). On the other hand, some attempts were made to describe functions and the imaginary of such narratives about other worlds. As fantasy literature was perceived to be rather at the edge of the literary canon, efforts to legitimize its object have overshadowed and prevailed over interpretations and autonomy claims. Recent studies have focused on the dimensions of the imaginary and narratological features, in the attempt to offer a proper theoretical framework for the interpretation of fantasy fictions. Romanian reseachers have not yet overcome the limits imposed by aesthetic criterias, hence, the current study investigates functions of intermediary spaces, crossing points that bind the primary world to the „secondary world” (Tolkien) in portal-quest fantasy fictions.

Keywords: fantasy literature, magical thinking, portal, space-in-between, heterotopia.

Pretutindeni întâlnim portaluri. Fie că vorbim despre căile de acces într-o instituție (laică sau religioasă), despre holurile care ne conduc spre securitatea odăii noastre de somn sau despre mediile virtuale care transformă lumea în care trăim într-o dimensiune imaginată-și-reală, portalurile fragmentează continuitatea spațiului cotidian, adăugând acestuia noi orizonturi constructive (ori, din contră, negative, dacă ne gândim la portalul închisorii sau la cel al ospiciului). Până și cărțile pe care le citim sau filmele la care ne uităm pasionați sunt niște portaluri metaforice care ne leagă spațiul psihic de versiunile imaginare ale ceea ce, din considerente empirice, numim realitate.

Nu încap, astfel, îndoială că portalul (abstract sau material) structurează existența umană, întrucât „din antichitatea egipteană și mitologia greacă, la romanul medieval și drama shakespereană, până la literatura *high fantasy* și la realismul magic postmodern al secolului al-XX-lea, noțiunea de a accesa un spațiu situat dincolo de mundan a capturat imaginația.”¹ Relația dintre spațiul cunoscut/perceput senzorial și lumile de dincolo este, însă, mult mai complexă și a depins în mare măsură de modul în care au fost receptate imaginarul și imaginația în raport cu *mainstream*-ul cultural. Mai precis, deschiderea spre celelalte lumi a fost condiționată de acceptarea sau contestarea gândirii magice sub cupola ideologiei creștine. În Renaștere asistăm pe de o parte la reemergența materialului ocult al antichității târzii, la revalorizarea gândirii magice și la resemantizarea mitologiei păgâne, iar pe de altă parte la o

¹ Lori M. Campbell, *Portals of Power*, Jefferson, McFarland & Company, 2010, p. 5: „From ancient Egyptian and Greek mythology to medieval romance and Shakespearean drama to twentieth-century high fantasy and postmodern magical realism, the notion of accessing a space beyond the everyday has captured the imagination.”

cenzură drastică a imaginarului, girată de instituția creștină.² Așa încât, imaginația ca portal spre spațiile alternative (atașate unei dimensiuni magice) a fost vehement contestată de pe poziții dogmatice. *Visul unei nopți de vară*, de William Shakespeare, surprinde, spre exemplu, asemenea atitudini contrare față de imaginație, care este pe rând conotată pozitiv și negativ. Visul, ca pecete a imaginației și ca portal spre lumea spiritelor guvernată de Oberon și Titania, este instrumentul prin care personajele descoperă și ating esența erosului. În schimb, Tezeu denunță imaginația ca manifestare a nebuniei și a imaterialității, însă tot el, printr-un act întemeietor, transformă Atena într-un spațiu profund erotic, care împletește, în consens cu viziunea premodernă despre suflet, rațiunea și pasiunea, intelectul și viața.³ Cenzura gândirii magice, fortificată în secolul baroc de biserica protestantă și catolică, a fost continuată în secolul al XVIII-lea sub semnul unui radicalism de altă natură: raționalismul iluminist.

„Revenirea la suprafață a materialului magic va avea loc în romantism, pe bună dreptate numit o «renaștere a Renașterii». [...] Totuși, în comparație cu epocile anterioare, imaginația ocultă suferă o mutație esențială. Din cauza noii poziții ocupate de rațiune în istoria mentalității europene, fantasticul este tot mai puțin perceput în termeni metafizici (ca manifestare a unei realități transcendente) și tot mai mult în termeni psihologici (ca materializare a unor obsesii inconștiente).”⁴

Gândirea magică s-a aflat mereu între paradigme, fapt care dezvăluie caracterul ei tranzitoriu. Ea a străbătut diferite spații dogmatice, pentru a imploda constant în punctele de criză ale acestora. Modul în care funcționează portalul este, astfel, adecvat pentru înțelegerea gândirii magice. Ea a revenit continuu sub diverse forme, tranzitând invizibil spațiile de cenzură și catalizând percepția de sine a individului și legătura lui cu alteritatea. De aceea, gândirea magică, situată la frontiera dintre rațiune și imaginație, dintre hegemonia canonică și destabilizarea ei, este ea însăși un portal cu deschidere spre lumile de dincolo (metafizice sau psihologizate). Corin Braga punctează, fără să-l numească neapărat, caracterul tranzitoriu al gândirii magice, care în Renaștere a fost un portal către lumea ocultă a spiritelor, iar în romantism s-a preschimbat într-o cale de acces spre abisalitatea umană:

„Transcendența religioasă tinde să fie înlocuită de interioritatea psihologică, iar mistica lasă treptat loc esteticii. Acest sistem de mutații, de la rațiune la irațional, de la obiectiv la subiectiv, de la exterior la interior face ca romantismul să resimtă emergența materialului ocult ca o lentă înălțare la suprafață a continentului scufundat al inconștientului. Tipologia personajelor romantice (dublul, femeia «meduzeică», monstrul, titanul, geniul) exprimă revenirea din adâncuri a unor complexe autonome ale inconștientului colectiv.”⁵

În romantism regăsim, așadar, primele tentative de rafinare literară a ideii de portal, care poate fi proiectată metaforic în mutațiile culturale suferite de gândirea magică. Un

² Corin Braga, *10 studii de arhetipologie*, Cluj-Napoca, Dacia, 2007, pp. 149-150.

³ Jan H. Blits, *The soul of Athens*, Lanham, Lexington Books, 2003.

⁴ Corin Braga, *op. cit.*, p. 149.

⁵ *Ibidem*, p. 150.

exemplu ilustrativ este cel al dublului romantic (eteral și concret),⁶ care este un portal către teritoriul inconștient al personajelor supuse unui scenariu de autocunoaștere. În romantism are loc, de asemenea, valorizarea accentuată a basmului (popular și cult), care este tot o formă de reîntoarcere a gândirii magice, de investigație a inconștientului individual și colectiv, și care constituie una din matricile literaturii *fantasy*, scrise în secolul al XX-lea. Născută ca o contra-reacție la realismul secolului al XIX-lea, care a pus capăt vizionarismului și evazionismului de factură romantică, literatura *fantasy* a revitalizat, poate cel mai pregnant, gândirea magică sedimentată de-a lungul istoriei culturale. Așa încât, ea reciclează atât miturile clasice și imaginarul ocult al Renașterii, cât și tematica basmului și caracterul vizionar al imaginației romantice. Odată cu literatura *fantasy*, lumile alternative, care orbitează la frontiera realității concrete, capătă consistență imaginară și ideatică. Lumea de aici și cea de dincolo, lumea primară și cea secundară există și sunt delimitate prin frontiere precise, camuflete sub forma portalului. Vreme de secole gândirea magică a fost un portal metaforic care a subminat spațiile dogmatice (creștine și raționaliste), având deschidere către cosmosul nevăzut și mistică. Ea a intervenit de fiecare dată ca să atenueze criza de imaginar și să restabilească echilibrul lumii, deteriorat de supremația și densitatea uriașă a gândirii raționale. De aceea, în literatura *fantasy*, portalul materializează tocmai gândirea magică, subtil inserată ca loc de trecere dinspre o lume înregimentată canonic spre una a fanteziei. Numai personajele care au o astfel de gândire magică pot vedea dincolo de suprafața concretă a unui șifonier sau a unui tablou și își pot accesa interioritatea abisală care alcătuiește lumea cealaltă, universul situat deopotrivă înafara și înlăuntrul lor.

Cenzura gândirii magice și, implicit, a imaginației corespunde, în cazul literaturii *fantasy*, unei marginalizări în raport cu literatura canonică. Alungate la marginea sistemului de valori estetice și culpabilizate ca simplă literatură pentru copii, cu caracter moralizator, ficțiunile *fantasy* problematizează în mod productiv această margine care devine, pe rând, frontieră, portal și instrument de plasare a cititorului într-o lume cu legi diferite și chiar opuse de cele ale realității. Cu alte cuvinte, marginea pe care literatura *fantasy* a orbitat în jurul centralității estetice (corespunzând așa-numitei literaturi înalte) a fost sublimată tematic și ideatic prin felul în care ficțiunile *fantasy* construiesc lumi alternative, situate dincolo de marginea realității, de ceea ce este acceptat și validat ca posibil. Cercetătorii consecvenți ai literaturii *fantasy*, în tentativa lor de a o justifica și defini, au popularizat tocmai formele diverse ale marginii/frontierei imagine și culturale proiectate în și asupra acestui tip de literatură. Începând cu anii '70, în spațiul britanic și american a fost practicat, astfel, un discurs pertinent de legitimare și definire a literaturii *fantasy*. C. N. Manlove (1975), W. R. Irwin (1976), Brian Attebery (1980) și Kathryn Hume (1984) au analizat ficțiunile *fantasy* raportându-le la *mainstream*-ul literaturii (îndeosebi realiste) și au încercat să circumscrie funcțiile și imaginarul acestui gen de ficțiuni despre lumile cealalte. Brian Attebery și Kathryn Hume, de exemplu, definesc ficțiunea *fantasy* ca „o violare a ceea ce autorul crede în mod clar a fi legea naturală,”⁷ respectiv ca „o îndepărtare de limitele a ceea ce este în mod

⁶ *Ibidem*, p. 150.

⁷ Brian Attebery, *The Fantasy Tradition in American Literature*, Bloomington, Indiana University Press, 1980, p.2: „Any narrative which includes as a significant part of its make-up some violation of what the author clearly believes to be natural law – that is fantasy.”

obișnuit acceptat ca real și normal.”⁸ Alți teoreticieni găsesc în categoria imposibilului (deși vagă și suficient de abstractă) trăsătura definitorie a literaturii *fantasy*.⁹ Firește că analiza și argumentele acestor cercetători sunt mult mai minuțioase, de aceea m-am aplecat doar asupra elementelor care pot fi atașate conceptului de portal. Astfel, frontiera constituie metafora-cheie care stă la baza acestor tentative teoretice de a defini literatura *fantasy*. Legea naturală și violarea ei, îndepărtarea de ceea ce este real și normal, imposibil *versus* posibil sunt concepte care marchează ideea de graniță între realitatea (incomplet justificată) și lumea alternativă (ireală). Operând cu asemenea termeni dihotomici și privind realul, normalul și posibilul ca stări de fapt incontestabile, cărora li se opune imaginarul (imposibil, supranatural) al ficțiunilor *fantasy*, astfel de teorii riscă să fie prea tehnice și să își dinamizeze obiectul cercetării. Dincolo de contra-argumentele care pot fi aduse acestor modalități de abordare a literaturii *fantasy*, conceptul de portal a însoțit invizibil (chiar dacă nu a fost aproape deloc integrat teoretic) ideea că lumile alternative gravitează la frontierele cu realitatea, inversând și subminând legile acesteia.

Legitimarea literaturii *fantasy*, considerată marginală din punct de vedere canonic, a prevalat însă în fața interpretării și autonomizării obiectului în sine. De aceea, studiile relativ recente radiografiază mai degrabă dimensiunile imaginare și naratologice ale ficțiunilor *fantasy*, în tentativa de a alcătui un fundament teoretic, care poate facilita interpretarea constructivă (iar nu legitimatoră) a acestui gen de literatură. Morfologia lumilor alternative, revizitarea funcțiilor imaginației, construcția spațiului și a timpului, relația dintre cititor și lumea alternativă (și implicațiile psiho-sociale ale acesteia) – sunt chestiuni care necesită o investigație relevantă, putând furniza un aparat teoretic care să lămurească apetența omului actual pentru lumile *fantasy* (deopotrivă literare și virtuale) și să dezvăluie noi modalități de interpretare a acestui gen de literatură.

Două sunt cercetătoarele care, în cărțile lor recente, au pus degetul pe rana deschisă a discursului teoretic despre literatura *fantasy*, evitând să îl mai legitimeze în vreun fel și lărgindu-i evantaiul conceptual (care s-a îngustat în ultimele decenii): este vorba de Farah Mendlesohn și Lori M. Campbell. În *Rhetorics of Fantasy* (2008), respectiv *Portals of Power* (2010), noțiunea de portal este analizată în detaliu și, goliță de caracterul ei considerat până atunci convențional, ea capătă semnificații care stau la baza înțelegerii mai puțin epidermice a literaturii *fantasy*. Acestor două cărți li se adaugă *Theorising the Fantastic* (1996), în care Lucie Armitt trasează o hartă a teoriilor (structuraliste și psihanalitice) care pun în lumină conceptele de *fantasy* și fantastic (precum și alte concepte complementare acestora). Deși demersul lui Armitt este folositor în virtutea viziunilor paradigmatic pe care le reflectă (și care până la *Theorising the Fantastic* n-au fost frecventate într-o astfel de manieră erudită), pentru noțiunea de portal sunt lămuritoare mai ales speculațiile din jurul frontierei simbolice, pe care ficțiunea *fantasy* o proiectează și o conține.

⁸ Kathryn Hume, *Fantasy and Mimesis*, New York, Methuen, 1984, p. xii: „By fantasy I mean the deliberate departure from the limits of what is usually accepted as real and normal.”

⁹ Vezi C. N. Manlove, *Modern Fantasy: Five Studies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, sau Gary K. Wolfe, *Critical Terms for Science Fiction and Fantasy*, New York, Greenwood Press, 1986, pp. 38-40.

Primul studiu, însă, care inventariază și analizează succint funcțiile portalului și a agenților magici este „The Secondary Worlds of High Fantasy”¹⁰ (1982), semnat de Kenneth J. Zahorski și Robert H. Boyer. Pornind de la eseul lui J. R. R. Tolkien, „On Fairy Stories”, care conține prima terminologie de referință asupra literaturii *fantasy* și care operează, pentru întâia oară, cu o serie de mutații dintre lumea primară spre cea secundară (și viceversa), cei doi autori împart lumile secundare în trei categorii: lumi care nu sunt tangente cu lumea primară, lumi primare suprapuse peste lumile secundare care pot fi accesate prin intermediul unor portaluri și lumi secundare în interiorul altor lumi. Pentru discuția despre portal, importantă este cea de-a doua categorie (în care se încadrează, spre exemplu, Wonderland și Narnia), întrucât Zahorski și Boyer lansează prima încercare, chiar dacă limitată, de analiză a portalului:

„Unul dintre aspectele fascinante ale relației dintre lumea primară și cea secundară sunt natura și varietatea portalurilor și ale agenților cu rol de portal, prin care personajele trec prin și dinspre o lume. [...] Sistemul nostru, larg și flexibil, conține următoarele categorii: (1) portaluri convenționale; (2) agenți magici și supranaturali; (3) lumi ale umbrelor de tip platonice; și (4) portaluri științifice și pseudoștiințifice.”¹¹

În viziunea celor doi autori, spațiile care fac legătura între lumea primară și cea secundară sunt simple portaluri convenționale, de aceea sunt de acord cu Lori M. Campbell care consideră că „aceste clasificări dispersează convenția standard în tipuri care mai degrabă se referă la lumile pe care asemenea porți le deschid, decât la portaluri și la capacitatea lor simbolică.”¹² În câteva studii recente, însă, conceptul de portal este mai limpede aplicat teoretic și constituie un obiect hermeneutic în sine. Farah Mendlesohn îi atașează chiar un tip de ficțiune *fantasy*, cea *portal-quest* care, alături de alte trei categorii (ficțiunile imersivă, intrusivă și liminală) survolează întregul domeniu al literaturii *fantasy*. Deși, în ton cu Zahorski și Boyer, Farah Mendlesohn definește în mod simplificat ficțiunea *fantasy* de tip portal ca o lume fantastică accesată printr-un loc de trecere,¹³ noutatea studiului său constă în relevarea funcției metamorfice a spațiului intermediar:

„Cel mai relevant este faptul că ficțiunea *fantasy* de tip portal permite și se bazează atât pe protagonist, cât și pe cititor în dobândirea de experiență [...] Ficțiunile de tip portal ne conduc gradual până la punctul în care protagonistul își cunoaște suficient lumea cât să o poată schimba [...] Când ne gândim la ficțiunile de tip portal, presupunem că portalul este dinspre lumea noastră spre fantastic, dar ficțiunea de tip portal se referă la pătrundere, tranziție și negociere.”¹⁴

¹⁰ Kenneth J. Zahorski și Robert H. Boyer, „The Secondary Worlds of High Fantasy”, în Roger C. Schlobin (ed.), *The Aesthetics of Fantasy Literature and Art*, Brighton, The Harvester Press, 1982, pp. 56-81.

¹¹ *Ibidem*, p. 64.

¹² Lorim M. Campbell, *op. cit.*, p.2: „these classifications simply break down the standard convention into types that more often reference the worlds these gateways open into, rather than the portals themselves or their symbolic capacity.”

¹³ Farah Mendlesohn, *Rhetorics of Fantasy*, Middletown, Wesleyan University Press, 2008, p. xix.

¹⁴ *Ibidem*, p. xix.

Portalul declanșează, astfel, o serie de călătorii simbolice care conduc atât la cunoașterea de sine a personajelor, cât și la transformarea lumii în care acestea trăiesc. Spațiul alternativ spre care portalul se deschide problematizează, chiar dacă la un nivel metaforic, anxietățile lumii primare. Tranzitarea spațiului alternativ restructurează dimensiunea internă a personajelor, iar consecințele acestei transformări se reflectă și asupra lumii primare, pe care personajele o părăsesc și la care se reîntorc permanent. Farah Mendlesohn conferă, așadar, portalului mai mult decât o funcție decorativă (performată ca strategie a narațiunii *fantasy*), însă demersul său este considerat insuficient pentru depistarea complexității simbolice a noțiunii de portal¹⁵ (și chiar pentru justificarea ei conceptuală). În schimb, Lori M. Campbell, în *Portals of Power*, aprofundează capacitatea metamorfică a portalului care nu este gândit doar ca punct de frontieră între lumi, ci îi este relevată puterea simbolică de „a iniția un proces de transformare pe numeroase planuri – social, psihologic, politic și spiritual.”¹⁶ Definiția pe care Campbell o oferă portalului este, în acest sens, concludentă: „toate acele ființe vii, locuri, obiecte magice care acționează ca agent pentru protagoniști, permițându-le acestora să călătorească între lumi și/sau să aibă acces la înalte planuri ale conștiinței.”¹⁷ Deși perspectiva teoretică a lui Campbell sparge înțelegerea standard a portalului și pune într-o nouă lumină modul în care impactul cu lumile alternative are consecințe în lumea reală, insistența asupra agenților magici (*porters*) lasă într-o zonă de penumbră ideea de spațiu intermediar. Fiind întâi de toate o narațiune a spațiului (și nu a timpului), ficțiunea *fantasy* dezvăluie forme inedite de raportare a omului la spațialitate. Astfel, investigarea locului de trecere spre lumea alternativă poate adăuga noi semnificații portalurilor prin care pătrundem zilnic în spații familiare sau necunoscute, ascensionale sau clausturate, benefice sau, din contră, negative.

O altă modalitate de cercetare a portalului vine pe filiera conceptului de heterotopie a lui Michel Foucault.¹⁸ În studiul „Avatarii spațiului fantastic”¹⁹ am demonstrat că cele șase principii heterotopice stipulate de Foucault sunt aplicabile ficțiunilor *fantasy* care, spre deosebire de heterotopiile amplasate în interiorul societății (cimitirul, cinematograful și chiar închisoarea), construiesc heterotopii imaginare care neutralizează/inversează ordinea și natura realului. Al cincilea principiu este bazat pe ideea că „heterotopiile presupun întotdeauna un sistem de închidere și deschidere care în același timp le izolează și le face penetrabile”²⁰; totodată, pentru a intra într-o heterotopie, „ești fie constrâns, ca în cazul cazarmii și al închisorii, fie trebuie să te supui unor rituri și unor purificări.”²¹ Portalul este, așadar, parte integrantă în definirea heterotopiei (care, în termenii lui E. W. Soja, este un spațiu real și imaginat²²), de aceea locurile de trecere (șifonierul, scorbura, tabloul) spre lumile secundare din literatura *fantasy* au, mai ales, o importanță culturală, pe lângă funcționalitatea lor în cadrul narațiunii. Sistemul de închidere și deschidere al spațiului alternativ, heterotopic, este

¹⁵ Lori M. Campbell, *op. cit.*, p. 3.

¹⁶ *Ibidem*, p. 6: „to initiate a process of transformation on numerous levels – social, psychological, political, and spiritual.”

¹⁷ *Ibidem*, p. 6: „all those living beings, places, and magical objects that act as agents for a hero(ine) to travel between worlds and/or to access higher planes of consciousness.”

¹⁸ Michel Foucault, „Of Other Spaces”, traducere de Bogdan Ghiu, variantă electronică a textului.

¹⁹ Marius Conkan, „Avatarii spațiului fantastic”, în revista *Steaua*, nr. 9-10/2012.

²⁰ Michel Foucault, *op. cit.*

²¹ *Ibidem*.

²² Edward W. Soja, *Thirdspace*, Cambridge, Blackwell, p. 56.

conținut de această imagine a portalului care face trecerea dinspre o gândire strict rațională spre una magică. Ficțiunea *fantasy* reflectă granițele dintre sine și non-sine, dintre conștiință și inconștient, dintre înăuntru și înafară,²³ iar portalul este cusătura acestor granițe, punctul de coliziune a contradicțiilor care se cer soluționate. Prin intermediul lui, personajele pătrund într-un teritoriu heterotopic necunoscut, care le regizează spaimele inconștiente și conflictul identitar, urmat întotdeauna de o resurecție (cum se întâmplă în *Cronicile din Narnia*, de C. S. Lewis, în *Stăpânul inelelor*, de J. R. R. Tolkien, sau în *Harry Potter*, de J. K. Rowling). Zahorski și Boyer ne atenționează asupra faptului că portalul nu deschide doar lumi secundare pozitive, ci și spații demonice, distopice.²⁴ Un asemenea caz întâlnim în *Alice's Adventures in Wonderland*, unde protagonistul pătrunde printr-o scorbură de iepure în Wonderland, un spațiu aflat sub auspiciul schizofreniei ca Anima Mundi. Portalul este aici nu doar o graniță între lumi, ci zona care generează straturile de adâncime ale teritoriului distopic, unde pierderea de sine a lui Alice atinge climaxul în urma metamorfozelor halucinante ale spațiului (materializat schizofrenic în personajele care-l populează).

Conceptul de portal a străbătut invizibil sau concret, ca un fir roșu neîntrerupt, modalitățile prin care omul a experimentat forme de cunoaștere diferite de cele canonice. Gândirea magică, imaginația, căile spre inconștient, granița imaginară dintre identitate și alteritate, frontiera dintre spații cu naturi contrare – toate acestea sunt niște portaluri care au marcat înțelegerea lumii și pun în scenă tentația omului de a (se) căuta dincolo de limita privirii lui.

Bibliografie

- Armitt, Lucie, *Theorising the Fantastic*, London, Arnold, 1996.
- Attebery, Brian, *The Fantasy Tradition in American Literature*, Bloomington, Indiana University Press, 1980.
- Braga, Corin, *10 studii de arhetipologie*, Cluj-Napoca, Dacia, 2007
- Campbell, Lori M., *Portals of Power*, Jefferson, McFarland & Company, 2010.
- Foucault, Michel, „Of Other Spaces”, traducere de Bogdan Ghiu, variantă electronică a textului.
- Hume, Kathryn, *Fantasy and Mimesis*, New York, Methuen, 1984.
- Mendlesohn, Farah, *Rhetorics of Fantasy*, Middletown, Wesleyan University Press, 2008.
- Wolfe, Gary K., *Critical Terms for Science Fiction and Fantasy*, New York, Greenwood Press, 1986.
- Zahorski, Kenneth J., și Boyer, Robert H., „The Secondary Worlds of High Fantasy,” în Roger C. Schlobin (ed.), *The Aesthetics of Fantasy Literature and Art*, Brighton, The Harvester Press, 1982.

²³ Lucie Armit, *Theorising the Fantastic*, London, Arnold, 1996, p. 53.

²⁴ Kenneth J Zahorski și Robert H. Boyer, *op. cit.*, p. 65.